

Część 3. Prace regulacyjne w miastach Królestwa Polskiego po roku 1830

REFORMA MIEJSKA

Zachowane kartografika świadczą dobitnie o tym, że reforma miejska lat 1869-70 nie była działaniem restrykcyjnym władz carskich wobec ziem Królestwa Polskiego. Miała ona na celu prowadzenie aktywnej polityki miejskiej, zmierzającej m.in. do realizacji prac porządkowych i regulacyjnych w zakresie zagospodarowania przestrzennego, zabudowy, poprawy jakości sieci komunikacyjnej zarówno w miastach, jak i w osadach.

HENRYK BARTOSZEWICZ

Powstanie listopadowe (1830-31 r.) przerwało prace w zakresie porządkowania i odbudowy miast, planowania ich rozwoju przestrzennego oraz przygotowania założeń urbanistycznych prowadzone w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Nastąpiło zahamowanie rozwoju miast Królestwa, a po 1831 r. zmianie uległa polityka miejska, w większym stopniu podporządkowana władzom rosyjskim, chociaż formalnie nadal realizowana przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Polityki (KRSWiP). Nastąpiły ograniczenia w zakresie działalności inwestycyjnej, co szczególnie dotknęło większe miasta, przede wszystkim Warszawę. Ograniczono inwestycje w budownictwie cywilnym, kosztem którego inwestowano w budownictwo wojskowe. W końcu pierwszej połowy XIX w. nastąpiło wyraźne nasilenie prac fortyfikacyjnych (twierdza w Dęblinie, rozbudowa twierdzy w Modlinie, budowa cytadeli warszawskiej).

Po 1831 r. nastąpiła także likwidacja lub ograniczenie działalności instytu-

cji prowadzących pomiary i kartowanie miast. Wraz z likwidacją armii Królestwa Polskiego przestały istnieć wojskowe służby topograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych i Kwatermistrzostwa Generalnego, które uczestniczyły w pracach urbanistycznych. Ograniczono także działalność komórek KRSWiP oraz komisji wojewódzkich (od 1839 r. gubernialnych). Wiedza na temat zachodzących w tym okresie zmian jest bardzo skromna z powodu niezachowania się do naszych czasów normatywów dotyczących pomiarów i sporządzania map wielkoskalowych miast w latach 1838-64. Spaleniu uległy bowiem zarówno „Przepisy planów i map z lat 1838-1860” (sygn. 19 955), jak i „Pomiary miast w Królestwie oraz instrukcje dla geometrów” z lat 1848-1864 (sygn. 19 662) przechowywane do 1944 r. w zespole akt KRSWiP w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie.

Okres ożywienia gospodarczego w miastach Królestwa Polskiego nastąpił ponownie w latach 40. XIX w. Było to związane z budową szlaków komunikacyjnych oraz niektórych gałęzi przemysłu. Po ukończeniu

w 1839 r. budowy Kanału Augustowskiego zaczęły rozwijać się miasta położone w zasięgu oddziaływania tej drogi wodnej, między innymi Łomża i Augustów. Okres rozkwitu przeżywały miasta związane z przemysłem, głównie spożywczym, a także metalurgicznym i włókienniczym, z wyjątkiem przemysłu wełnianego (w związku z zamknięciem rynku rosyjskiego poprzez wprowadzenie wysokich ceł importowych na artykuły wełniane produkowane w Królestwie).

Tendencje te nie przyczyniły się do podjęcia prac urbanistycznych, chociażby na taką skalę, jak w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Nie powstawały wówczas także masowo plany regulacyjne, nie tylko całych miast, ale nawet ich części. Kwatermistrzostwo rosyjskiej armii okupacyjnej, które przejęło funkcje w zakresie pomiarów i kartowania sprawowane do 1831 r. przez służby topograficzne armii Królestwa Polskiego, nie zajęło się problematyką miejską. W zakresie kartografii miejskiej kontynuowano jedynie w niewielkim stopniu prace dotyczące Warszawy, prowadzone głównie przez Józefa Koriota, który przeszedł na służbę rosyjską, oraz grup-



1. Plan miasta gubernialnego Płocka, [1881-1889 r.], AGAD, Zb. Kart. 302-51

kę wojskowych topografów rosyjskich. W latach 30., 40. i 50. XIX w. powstawały też mapy okolic miast polskich, najczęściej w skali od 1:20 000 do 1:40 000, na których miasta zaznaczone były w sposób uproszczony. Wśród tych map dominowały prace cząstkowe, tworzone dla potrzeb mapy topograficznej Królestwa Polskiego oraz dla celów wojskowych (głównie manewrów).

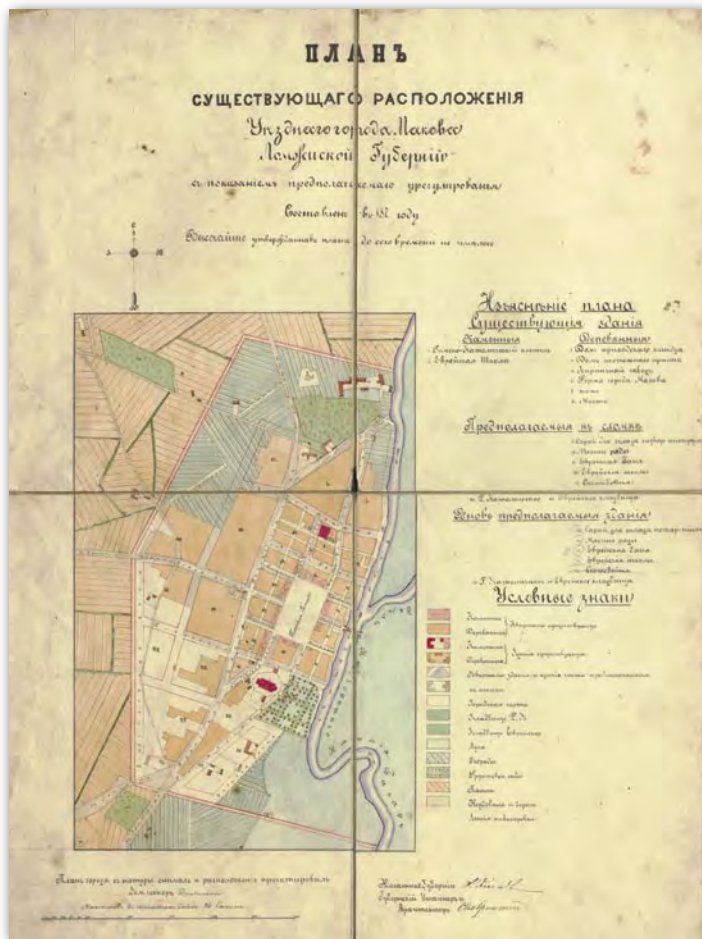
W produkcji kartografików miejskich w okresie między powstaniem listopadowym a powstaniem styczniowym przeważają plany sytuacyjne i regulacyjne części miast, które sporządzano przede wszystkim w związku z inwestycjami komunikacyjnymi, rzadziej przemysłowymi czy urbanistycznymi. Zachowały się plany regulacyjne części miast i terytoriów przedmiejskich związane z budową dróg na terytorium Królestwa Polskiego. Miasta położone przy głównych traktach otaczano większą opieką niż inne ze względu na chęć zapewnienia im reprezentacyjnego wyglądu. Chodziło głównie o wrażenia cudzoziemców oraz podróżujących członków rodziny carskiej i wysokich rangą urzędników państwowych. Ten okres ożywienia gospodarczego nie

miał większego wpływu na rozwój kartografii miejskiej Królestwa Polskiego.

Ważnym wydarzeniem w dziejach miast polskich była tzw. reforma miejska, nad którą prace rozpoczęto po wprowadzeniu w życie ukazu z 19 (31) grudnia 1866 r. o reorganizacji podziału administracyjnego Królestwa Polskiego. Głównym celem tej reformy było zmniejszenie liczby miast. Nie był to problem nowy, bowiem wiele z nich tylko formalnie, z tytułu lokacji, posiadało rangę ośrodka miejskiego, faktycznie tej roli nie spełniając. Do 1869 r. kwestię zmian miast na osady regulowało postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego z 30 maja 1818 r. Na podstawie tego dokumentu w latach 1818-27 prawa miejskie utraciły 22 miasta, przemianowane na osady, z których aż 20 znajdowało się na terenach województw wschodnich: lubelskiego, podlaskiego i augustowskiego. W większości przypadków przyczyną utraty praw miejskich był brak pieniędzy w kasach tych miast na utrzymanie administracji miejskiej. W tym samym czasie prawa

miejskie uzyskały: Aleksandrów, Jadów, Osiećciny, Ozorków, Pabianice, Zduńska Wola, Tomaszów Mazowiecki i Sokoły. Do 1843 r. prawa miejskie nadano 14 miejscowościom. W 1852 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego dokonała podziału wszystkich miast na 6 kategorii, jako podstawę przyjmując wysokość rocznego dochodu uzyskiwanego przez dane miasto. W drugiej połowie lat 40. i w latach 50. XIX w. zmiany w liczbie miast Królestwa były znikome. Od 1818 r. do 1861 r. 26 miast zamieniono na wsie. Radykalna propozycja Komisji Spraw Wewnętrznych z 1844 r. pozbawienia praw miejskich 225 miast, w tym 48 rządowych i 177 prywatnych (na ogólną liczbę 456), spotkała się z silnym oporem właścicieli i mieszkańców miast i nie została wprowadzona w życie.

Problem ograniczenia liczby miast pozostawał jednak przez kolejne dwa dziesięciolecia aktualny. Do sprawy powrócono po powołaniu 19 lutego (2 marca) 1864 r. Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim, który zajął się m.in. sprawą miast. W lipcu 1864 r. prace rozpoczęła specjalna Komisja dla urządzenia miast, której przewodniczył Wiktor Ar-



2. Plan sytuacyjny miasta Makowa Mazowieckiego, 1876 r., AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 1



3. Plan regulacyjny miasta Makowa Mazowieckiego (pierworys), 1876 r., AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 2

cimowicz. Natomiast od 11 lipca 1867 r. działał Specjalny Komitet do reorganizacji zarządu miast i gospodarki miejskiej przy Komitecie Urządzącym. W wyniku prac prowadzonych przez te wyspecjalizowane komórki od drugiej połowy 1864 r. przygotowano projekt ograniczenia liczby miast. Proponowano, aby pozbawieniu praw miejskich podlegały miasta:

- 1) liczące mniej niż 3000 mieszkańców,
- 2) w których liczba rolników wynosi co najmniej 50% wszystkich zamieszkałych właścicieli nieruchomości,
- 3) posiadające dochód roczny mniejszy niż 1500 rubli.

Na tej podstawie powstały dwie listy. Pierwsza obejmowała 329 miast kwalifikujących się do przemianowania na osady, a druga – 123, którym miano pozostawić prawa miejskie. W toku dalszych prac prowadzonych już w Petersburgu przez Komitet do spraw Królestwa Polskiego stwierdzono, że na miano miast w Królestwie zasługują jedynie 103 miasta. Ostatecznie na podstawie ukazującego cara Aleksandra II z 1 czerwca 1869 r. w latach 1869-70 zamieniono na osady 336 miast w Królestwie Polskim, a ponadto w 1880 r. przemianowano na osadę Zawichost (pow. sandomierski) i w 1883 r. Górę Kalwarię (pow. grójecki).

Prawa miejskie zachowało 114 miast, do których dołączyły Sosnowiec (w 1902 r.) i Puławy (w 1906 r.).

Ukaz carski z 1 czerwca 1869 r. i jego realizacja są często traktowane nie jako reforma miejska, lecz jako jedna z represji, które dotknęły Królestwo Polskie i jego mieszkańców po powstaniu styczniowym. Sądzę, że należy dzisiaj na tę kwestię spojrzeć nieco szerzej, głównie w kategoriach gospodarczych. Reforma miejska lat 1869-70 spowodowała przemianowanie na osady miast, z których zdecydowana większość nie spełniała warunków, jakie w owym czasie powinny charakteryzować miasto. Możemy je raczej określać, jak to często czyni historiografia polska, mianem miasteczek czy osad miejskich. W okresie rozwoju kapitalizmu po 1864 r. nie nadążały one za tempem przemian społeczno-gospodarczych kraju. Pewnym mankamentem tej reformy było nieuwzględnienie w przypadku niektórych miast zarysowujących się tendencji rozwojowych. Często zbyt sztywne kryteria prowadziły do pozbawienia praw miejskich tych miejscowości, które w warunkach kapitalizmu rokowały nadzieje na szybki wzrost ludności i wpływów do kasy miejskiej. Dotyczyło to m.in. miast w łódzkim ośrodku przemysłowym, ta-

kich jak Konstantynów i Aleksandrów, czy też Czeladź w powiecie będzińskim. Nasilenie się procesów urbanistycznych na terytorium Królestwa Polskiego po 1870 r. spowodowało, że rzeczywisty obraz stosunków miejskich ukształtował się w znacznym stopniu odmiennie od zarysowanego w ukazie carskim z 1 czerwca 1869 r.

Należy jednak pamiętać, że polityka miejska caratu w Królestwie Polskim nie ograniczyła się do radykalnego zmniejszenia liczby miast na tym obszarze. Poczynając od lat 70. XIX w., prowadzona była aktywna działalność na rzecz poprawy infrastruktury, zwłaszcza dużych miast. Zintensyfikowano prace w zakresie regulacji sieci komunikacyjnej, regulacji ulic i placów, poprawy ich nawierzchni, w niektórych przypadkach regulacji sieci hydrograficznej. Najważniejszymi pracami w zakresie infrastruktury miejskiej były projekty budowy sieci wodno-kanalizacyjnych, a następnie komunikacja miejska (tramwaje), instalacje gazowe i oświetlenie.

Wszystkim pracom regulacyjnym oraz projektom inwestycji miejskich towarzyszyły prace pomiarowe, których efektem były mapy wielkoskalowe. Największym dziełem kartografii miejskiej końca XIX



4. Plan regulacyjny miasta Makowa Mazowieckiego (kopia), 1876 r., AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 3

i początku XX w. jest ogromny zespół map, powstały w związku z budową systemu wodno-kanalizacyjnego w Warszawie, czyli tzw. mapy Lindleya, którym GEODETA 6/2006 poświęcił oddzielny artykuł pióra Pawła Weszpińskiego. Ponadto zachowały się z tego okresu plany kanalizacji innych miast Królestwa Polskiego, m.in. Białegostoku (projekt autorstwa Windchilda i Langellota z 1913 r., Archiwum Państwowe w Białymstoku, sygn. AMB, 91) i Łodzi (mapy sporządzone przez Williama Heerleina Lindleya, W. Starzyńskiego i K. Jasińskiego, Archiwum Państwowe w Łodzi, Zb. Kart.: 2936; 2937; 249-125; 545).

Grupą zachowanych map wielkoskalowych, która wskazuje na istnienie trwałej polityki miejskiej władz carskich na terytorium Królestwa Polskiego w latach 1870-1914, są ogólne plany regulacyjne miast. W latach 70. XIX w. na podstawie rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji przystąpiono tu do pomiaru miast, obejmując pracami również część osad, które w latach 1869-70 utraciły prawa miejskie. Na ich podstawie wykonywano najczęściej mapę inwentaryzacyjną, a dopiero później powstał projekt regulacji. Wszystkie te kartografika sporządzano wielobarwną techniką rękopiśmienną w skali 1:4200, w miarach rosyjskich. Produktem fi-

nalnym był plan regulacyjny wykonany w dwóch egzemplarzach. Obydwa wysłano do Petersburga, gdzie musiały uzyskać akceptację Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i podpisać cara. Proces tworzenia planów regulacyjnych miast Królestwa Polskiego zapoczątkowany w latach 70. XIX w. trwał do 1914 r.

Nie wszystkie miasta Królestwa zostały wówczas pomierzone i skartowane, a ponadto zachowała się tylko część spośród wykonanych wówczas planów regulacyjnych. W niektórych, nielicznych przypadkach są to obie wersje: robocza (pierworys) i finalna (czystopis), w innych tylko jedna z nich.

W zbiorach archiwalnych występują także późniejsze kopie planów regulacyjnych z ostatnich trzech dziesięcioleci XIX w. i początku XX w. Niektóre z rękopiśmiennych dzieł kartograficznych stanowiących podstawę regulacji zostały wydane drukiem. Sporządzony w latach 80. XIX w. przez Wacława Bajera pierworys planu pomiarowego Płocka

posłużył Kazimierzowi Staszewskiemu do wykonania w 1898 r. planu regulacyjnego miasta. Ponadto mapa autorstwa Bajera została powielona w zakładzie litograficznym M. Rozenfelda (AGAD, Zb. Kart. 302-51, ilustracja 1).

Śród rękopiśmiennych planów regulacyjnych miast w skali 1:4200 sporządzonych po tzw. reformie miejskiej zachowały się plany: Hrubieszowa z 1880 r. (AP Lublin, Zb. pl. różnych urz., 147), Kolna z 1886 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-40), Łowicza z 1883 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-36), Łodzi z 1873 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 525, 526), Makowa Mazowieckiego (AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 1-3), Ostrołki z 1886 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-29, ark. 1-2), Ostrowi Mazowieckiej z 1878 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-37, ark. 1-2), Piotrkowa Trybunalskiego z 1878 r. (AP Piotrków Tryb., Zb. Kart. 11) i z 1884 r. (AP Piotrków Tryb., Zb. Kart. 4), Sochaczewa z 1896 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-35), Szczuczyna z 1886 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-26) i Tomaszowa Mazowieckiego z 1888-1889 r. (AP Lublin, RGL Bud. 1898, 19, s. 3, 4, 5).

W przypadku niektórych miast, między innymi Makowa i Ostrołki, zachowały mapy, które wyznaczały wówczas kolejne etapy powstawania planu regulacyjnego. Prace pomiarowe w Makowie zakończono przed 1876 r. i sporządzono plan sytuacyjny (AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 1, ilustracja 2). W 1876 r. powstał pierworys planu regulacyjnego (AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 2, ilustracja 3), na



5. Plan regulacyjny miasta Ostrołki (kopia), 1886 r., AGAD, Zb. Kart. 302-29, ark. 2



6. Plan regulacyjny osady Brok, 1895 r., AGAD, Zb. Kart. 302-38

podstawie którego wykonano w tym samym roku wersję przedłożoną do zatwierdzenia przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i cara Rosji. Zachowana w zbiorach AGAD mapa jest kopią planu regulacyjnego, podpisanego 1 listopada 1876 r. przez cara Aleksandra II (AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 3, ilustracja 4).

Z kolei mapę wielkoskalową Ostrołęki wykonano w 1878 r. po uprzednio przeprowadzonych pomiarach (ADAD, Zb. Kart. 302-30). Stanowiła ona podstawę sporządzenia pierwowysu planu regulacyjnego, który zachował się w późniejszej kopii sprzed 1886 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-29, ark. 1). W 1886 r. plan regulacyjny (w zbiorach polskich zachowany w kopii) przedłożono do zatwierdzenia carowi Aleksandrowi III, który złożył na nim podpis 10 sierpnia 1886 r. (AGAD, Z. Kart. 302-29, ark. 2, ilustracja 5).

Oprócz planów sytuacyjnych i regulacyjnych miast, które status miasta zachowały po reformie lat 1869-70, w ostatnich trzech dziesięcioleciach XIX i na początku XX w. (do 1914 r.) sporządzano mapy pomiarowe osad, które utraciły prawa miejskie. Zachowały się niektóre spośród sporządzonych wówczas map wielkoskalowych, w tym regulacyjne, m.in.: osady

Brok z 1895 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-38, ilustracja 6), Grajewa z 1895 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-25), Rajgrodu z 1896 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-19) i Wizny z 1907 r. (AGAD, Zb. Kart. 302-43). Mapy te sporządzano najczęściej w skali większej niż plany regulacyjne miast. Skala zachowanych planów regulacyjnych osad mieści się w przedziale od 1:1700 do 1:3400.

Zachowane kartografika – zarówno mapy wielkoskalowe miast, jak i miast przekwalifikowanych na osady, plany sytuacyjne i regulacyjne – świadczą dobitnie o tym, że reforma miejska lat 1869-70 nie była działaniem restrykcyjnym władz carskich wobec ziem Królestwa Polskiego. Dowodzą, że miała na celu prowadzenie aktywnej polityki miejskiej, zmierzającej między innymi do realizacji prac porządkowych i regulacyjnych w zakresie zagospodarowania przestrzennego, zabudowy, poprawy jakości sieci komunikacyjnej. Władze w Petersburgu traktowały wówczas miasta polskie podobnie jak wszystkie inne ośrodki miejskie w Rosji, ponieważ ziemie Królestwa Polskiego były integralną częścią państwa rosyjskiego. Skład narodowościowy tych miast nie miał pierwszorzędного znacze-

nia. Pewien wpływ na rosyjską politykę miejską w Królestwie miało natomiast jego peryferyjne położenie. Dlatego opracowywano plany regulacyjne miast, uwzględniano ich walory obronne, projektowano zabudowania i place przeznaczone dla wojska.

Oddzielną kwestią jest urzeczywistnienie założeń regulacyjnych. Wiele spośród planów w zakresie urbanistyki, inwestycji komunikacyjnych i wodno-kanalizacyjnych nie zostało zrealizowanych. Główną przyczyną była niedostateczna ilość czasu. Prace w tym zakresie przerwał wybuch pierwszej wojny światowej. Jednakże część projektów regulacyjnych oraz inwestycyjnych urzeczywistniono. Największą inwestycją miejską na obszarze ziem Królestwa Polskiego wykonaną przed 1914 r. prawie w całości były wodociągi warszawskie. W ramach realizacji planów regulacyjnych w miastach poprawiano głównie stan ulic i placów, między innymi budując system odwadniania i kładąc bruki. Instalowano oświetlenie i zakładano tereny zieleni miejskiej. Jednakże przede wszystkim dbano o inwestycje dotyczące obiektów wojskowych.

HENRYK BARTOSZEWICZ